

भारतीय राज्यघटनेतील पंथ निरपेक्षता व धर्म स्वातंत्र्य: एक अभ्यास

डॉ. तेजराव गोपीनाथ साबळे

प्रगती कला व विज्ञान महाविद्यालय सिल्लोड

ता. सिल्लोड, जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना

भारत ही एक बहुधर्मीय, बहुसांस्कृतिक आणि बहुभाषिक लोकशाही आहे, ज्यामध्ये धर्म, श्रद्धा, व विश्वास यांना विशेष स्थान आहे. परंतु, या वैविध्यपूर्ण धार्मिकतेच्या पार्श्वभूमीवर, धर्मनिरपेक्षता आणि धर्मस्वातंत्र्य या दोन संकल्पना कधीकधी एकमेकींशी टकरावत दिसतात. एकीकडे संविधानाने राज्याला सर्व धर्मापासून अलिप्त राहण्याचे आदेश दिले आहेत, तर दुसरीकडे प्रत्येक नागरिकाला स्वतःचा धर्म मानण्याचा व प्रचार करण्याचा अधिकार दिला आहे. हे दोन मूल्ये कधी-कधी व्यवहारात संघर्षाच्या स्वरूपात प्रकट होतात. या लेखात आपण पंथनिरपेक्षतेचे तत्त्व, धर्मस्वातंत्र्याचे घटनात्मक अधिकार, दोघांमधील ताणतणाव, न्यायालयीन हस्तक्षेप, आणि भविष्यातील दिशांचा सैद्धांतिक अभ्यास करूया.

१. पंथनिरपेक्षतेचे स्वरूप

भारतीय पंथनिरपेक्षता ही नकारात्मक अलिप्तता नसून सकारात्मक समावेशकता आहे. भारतीय राज्य कोणत्याही धर्माचे पालन करत नाही, पण सर्व धर्मांना समान वागणूक देते.

घटनात्मक संदर्भ:

प्रस्तावना: 'Secular' हा शब्द ४२व्या घटनादुरुस्तीनंतर जोडला गेला

अनुच्छेद १४: समानतेचा अधिकार

अनुच्छेद १५: धर्मावर आधारित भेदभावास बंदी

अनुच्छेद २६: धर्मीय संस्थांना त्यांच्या व्यवहाराचा अधिकार

पंथनिरपेक्षता ही राज्याची वैचारिक भूमिका आहे — जी राज्याला एका धर्माच्या बाजूने झुकू देत नाही.

२. धर्मस्वातंत्र्याची व्याख्या

अनुच्छेद २५ ते २८ हे धर्म स्वातंत्र्याचे मूळ आधार आहेत. यात नागरिकांना:

कुठलाही धर्म मानण्याचा, त्यानुसार आचरण करण्याचा, धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्याचा, धार्मिक सभा व धार्मिक संस्था स्थापण्याचा अधिकार मिळतो, धर्मस्वातंत्र्य हे फक्त श्रद्धेपुरते मर्यादित नसून, त्याच्या

अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य सुद्धा समाविष्ट करते. मात्र, यालाही काही मर्यादा आहेत जसे की सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्य.

३. संघर्षाचे स्वरूप

पंथनिरपेक्षतेची अपेक्षा – की राज्य कोणत्याही धर्मात हस्तक्षेप करणार नाही, पण धर्मस्वातंत्र्याची अंमलबजावणी करताना राज्याला अनेकदा हस्तक्षेप करावा लागतो. हेच संघर्षाचे मूळ आहे.

उदाहरणे:

धर्मांतरणावर कायदा: काही राज्ये बलपूर्वक वा फसवणूक करून धर्मांतरणास बंदी घालतात. पण धर्मप्रचार हा अनुच्छेद २५ अंतर्गत अधिकार आहे. शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिकवण: सरकारी मदत घेणाऱ्या संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षणास बंदी (अनुच्छेद २८), व्यक्तिगत कायदे: हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन यांचे स्वतंत्र वैवाहिक व कौटुंबिक कायदे — हे धर्मनिरपेक्षतेच्या एकसंध कायद्याला आव्हान देतात, हिजाब / तिळक / धार्मिक प्रतीक: शाळांमध्ये पोशाखावर आधारित प्रतिबंध – धर्मस्वातंत्र्य आणि समानता यामधील संघर्ष

४. न्यायालयीन हस्तक्षेप आणि भूमिकांची पुनर्व्याख्या

भारतीय न्यायसंस्थेने वेळोवेळी या संघर्षांना मार्गदर्शन केले आहे: शाह बानो प्रकरण (1985): धर्माच्या आधारावर महिलांना घटस्फोटीनंतर निर्वाह खर्च नाकारणे योग्य नाही. एस. आर. बोम्बे खटला (1994): धर्मनिरपेक्षता ही भारतीय राज्यघटनेचे मूलभूत तत्त्व आहे. हिजाब वाद – कर्नाटक HC (2022): शिक्षणसंस्थांमध्ये एकसंध ड्रेस कोड – धर्मस्वातंत्र्यापेक्षा संस्थात्मक शिस्त महत्त्वाची Triple Talaq निर्णय (2017): सर्वोच्च न्यायालयाने तत्काळ तलाक घटनेच्या मूलभूत हक्कांविरुद्ध जाहीर केला हे दाखवते की, धर्मस्वातंत्र्य हे संपूर्णपणे असीम न राहता – ते लोकशाहीच्या चौकटीतच मोजले जाते.

५. सामाजिक दृष्टिकोन आणि वैचारिक बदल

भारतात धर्म हा फक्त श्रद्धा नसून ओळखीचा भाग आहे. धर्मावरील हस्तक्षेप अनेकदा भावनिक प्रतिक्रिया निर्माण करतो अल्पसंख्यांकांमध्ये धर्मनिरपेक्षतेविषयी शंका निर्माण होते बहुसंख्यांकांमध्ये 'तुष्टीकरण'ची भावना वाढते म्हणूनच धर्मनिरपेक्षता आणि धर्मस्वातंत्र्य यांमध्ये संतुलन राखणे हे केवळ कायदेशीरच नव्हे, तर सामाजिक भानाचेही काम आहे.

६. भावी दिशा आणि शिफारसी

सार्वभौमिक नागरी कायदा (Uniform Civil Code) याविषयी स्पष्ट संवाद धार्मिक शिक्षण आणि सार्वजनिक शिक्षण यामध्ये स्पष्ट भेद Interfaith Sensitisation Programs शाळा आणि

महाविद्यालयांमध्ये धार्मिक बहुसंख्या/अल्पसंख्याक यांचा समतोल मीडिया आणि राजकारणात धर्म आणि राजकारण यांचे स्पष्ट विभाजन सुनिश्चित करणे. धर्मनिरपेक्षता ही राज्याची भूमिका, तर धर्मस्वातंत्र्य ही नागरिकाची गरज. दोघांमध्ये समंजस समतोल राखणे हेच भविष्याचे वळण आहे.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटना ही विविधतेतील एकतेचा दस्तऐवज आहे. धर्मनिरपेक्षता आणि धर्मस्वातंत्र्य या दोन्ही संकल्पना तिच्या मूलभूत रचनेचा भाग आहेत. परंतु, या दोघांचे नाते नेहमी समांतर चालणारे नसून, कधी-कधी ते संवेदनशील संघर्षात बदलते. या संघर्षात संविधानाचा तत्त्वनिष्ठ पाया आणि न्यायिक समज हेच आपले मार्गदर्शक आहेत. भारताची ओळख ही केवळ 'धर्माची भूमी' अशी नसून धर्मसहनशीलतेच्या मूल्यांची भूमी म्हणून व्हावी, हेच या अभ्यासाचे अंतिम सार आहे.

संदर्भ सूची:

1. भारतीय राज्यघटना – डॉ. बी. आर. आंबेडकर, संविधान सभा चर्चा
2. धर्मस्वातंत्र्य आणि भारतीय समाज – डॉ. शरद भांडारकर
3. Secularism and Religious Freedom in India – Rajeev Dhavan (अनुवादित संदर्भ)
4. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेची व्याख्या – डॉ. प्रमिला जोशी
5. Supreme Court Landmark Cases – Triple Talaq, S. R. Bommai, Shah Bano Case
6. संविधान व अल्पसंख्यांक – राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग अहवाल, 2022
7. Religion, Law and the Indian State – Dr. Arvind Elangovan